

De Bredase schuilkerken

door

Dr. J. L. M. DE LEPPER

Hoewel de parochiekerken te Breda reeds in 1637 definitief overgingen in de handen der hervormden en ook tevoren reeds gedurende lange perioden aan de katholieke eredienst waren onttrokken, is er eerst sinds 1648 sprake van echte schuilkerken. De voornaamste reden hiervan ligt in de omstandigheid dat vóór de vrede van Munster in het gebied rond de stad de katholieken doorgaans hun godsdienst vrij konden beleven. Wie er de moeite voor over had, kon dus in de nabije omgeving, in Ginneken en Prinsenhage, een kerkgelegenheid vinden. Ook was de Sint-Wendelinuskapel bij het Begijnhof tussen 1637 en 1648 nog in katholieke handen.¹ Pas toen als gevolg van het vredestraktaat deze kapel en de kerken in de dorpen moesten worden ontruimd en overgedragen aan de hervormden, ontstond voor de bewoners van de stad een noodtoestand waarin dringend moest worden voorzien.

Aanvankelijk behielp men zich met godsdienstoefeningen in daartoe niet of nauwelijks aangepaste woonhuizen of bedrijfspanden. Ook vóór 1648 is dit ongetwijfeld nu en dan gebeurd, met name, blijkens getuigenissen van de Antwerpse bisschop Malderus en de Brusselse nuntius Morra, tussen 1590 en 1625.² De in deze particuliere huizen beschikbare ruimte was echter veel te gering om een werkelijke oplossing te bieden, want de stad telde nog enige duizenden katholieken. De meesten van hen moesten na 1648 voor de zondagse misviering nog naar de zuidelijke Nederlanden trekken, met name naar Meerle en Meersel. Van de geïmproviseerde kerkruimten uit de allereerste tijd bleef er ook slechts één gedurende langere tijd gehandhaafd: de kerkdiensten in „De Weerelt”, het huis van Cornelis van de Leur aan de Vismarktstraat (hoek Schoolstraat), schijnen tot ongeveer 1666 te hebben voortgeduurd.

De religieuze behoeften van de katholieke inwoners eisten dus dui-

delijk een betere voorziening. Dank zij de welwillende houding die door het stadsbestuur en de drossaard werd aangenomen, heeft men na enige jaren maatregelen daartoe kunnen treffen. Deze werden ter hand genomen door de katholieke kerkeraad, die in 1649 uit een aantal vooraanstaande katholieken was gevormd. In 1652 kon de kerkeraad beslag leggen op een betrekkelijk grote ruimte aan de Tolbrugstraat, een voormalige brouwerij, naar het schijnt, achter het huis „De Vijff Ringen”, dat bewoond werd door de smid Peeter Denderleeu. Daar richtte men een kerk in, die dan ook voortaan „de Smidskerk” heette. Oorspronkelijk had men dit pand in huur, in 1659 werd het voor 2780 gulden gekocht. Kort na 1652 werden nog twee andere kerkruimten gehuurd, één eveneens in de Tolbrugstraat, in het huis „De Drije Bellen” van Dirck Roovers, en één aan de Haagdijk in „De Olipot” bij Jenneken Put.³

De kerkdiensten in „De Drije Bellen” en „De Olipot” zijn rond 1676 gestaakt. Dit was het gevolg van verwickelingen tussen de pastoors en de kerkeraad. Toen de kerkeraad de diensten organiseerde, had deze verordend dat de pastoors om beurten de verschillende kerken moesten gebruiken: iedere week werd van kerk gewisseld. De kerkeraad wilde daarmee het gevaar bezweren van een naijver tussen de zielzorgers die uit de ongelijkheid in lasten en lusten had kunnen voortvloeien. Het ging er niet alleen om dat één der kerkhuizen — de Smidskerk — aanmerkelijk groter was dan de andere en dat de uren der diensten zeer uiteenlopend waren — er was er bijvoorbeeld één om vijf uur in de ochtend en één om half elf — maar er waren aan sommige diensten ook nog speciale aantrekkelijkheden verbonden, die men gelijkelijk onder alle betrokkenen wilde verdelen: de priester die de mis las in het huis van de familie Van de Leur of van de familie Roovers, mocht erop rekenen des middags goed te worden onthaald; de beide andere vergaderplaatsen boden dit vooruitzicht niet.⁴

Toch ligt het voor de hand dat de pastoors zich met deze beurtregeling, de „tour”, zoals men die noemde, niet helemaal gelukkig voelden. Ieder van hen wilde graag een eigen kerk met een eigen parochie. Van pastoraal standpunt gezien was daar zeker iets voor te zeggen: dat in het nu gevolgde systeem ieders verantwoordelijkheid onvoldoende omschreven was, waardoor met name de armen dreigden te worden ver-

waarloosd, valt niet te ontkennen. In een brief aan de bisschop uit 1701 worden door pastoor Ten Heuvel (van de Brugstraat) de gevolgen van de onheldere situatie scherp getekend: „Ik zou graag willen dat Uwe Hoogwaardige Excellentie duidelijk inzag, hoe minderwaardig in deze stad onze bediening dreigt te worden. De sacramenten (ik zou wensen dat ik me vergiste) worden als het ware te koop aangeboden. Van deur tot deur loopt men de huizen af, men smeekt om de kinderen te mogen dopen; rijke biechtelingen worden zodoende aangetrokken, maar de armen worden in de steek gelaten. Rijke lieden die gezond zijn, worden met bezoeken overladen, arme mensen die ziek zijn, blijven daarvan verstoken. Bij het gewone volk kan men nu en dan horen: Komt u naar mijn zaak, dan zal ik bij u de sacramenten ontvangen”.⁵

Ruim vijftientig jaar heeft de kerkeraad aan het streven van de pastoors weerstand kunnen bieden: tot ongeveer 1676 bleef de tour in stand. Dat ze in onbruik raakte vond zijn aanleiding in een ondoordachte beslissing die was uitgegaan van de kerkeraad zelf, althans van enige leden daarvan. In 1675 gaven deze aan Michaël van Herck, die in 1674 Hendrik Vosbeeck als seculier pastoor was opgevolgd, verlof om te gaan wonen in het voorhuis van „De Vijff Ringen”. Het niet bedoelde, maar begrijpelijke gevolg was, dan Van Herck „De Vijff Ringen” ging beschouwen als zijn eigen kerk. Vanzelfsprekend verlangden toen de beide andere pastoors, een franciscaan en een jezuiet, dat ook zij op kosten van de kerkeraad zouden mogen beschikken over een eigen kerkgebouw. Toevallig schijnen de omstandigheden hun in zoverre gunstig te zijn geweest, dat zij in hun eigen woning een geschikte kerkruimte konden inrichten: de franciscaan in het huis Nazareth in de Nieuwstraat, dat zeker reeds vanaf 1668 door de paters werd bewoond, de jezuiet in „Het wapen van Amsterdam” in de Karrestraat, dat sinds 1661 de leden van de sociëteit als huisvesting diende.⁶ In een „remonstrantie” die de leden van de kerkeraad tien jaar later bij de bisschop van Antwerpen indienden, beschrijven zij het proces als volgt: „Dit (het systeem van de tour nl.) is soo met reghte liefde gecontinueert tot den jaere 1675, als wanneer door toeraeden van den pastoor van Herck, ofte door imprudentie van eenige regenten, een huis geappropieert is annex aen de grootste vergaederplaetse. Waer inne den gemelten heer van Herck als

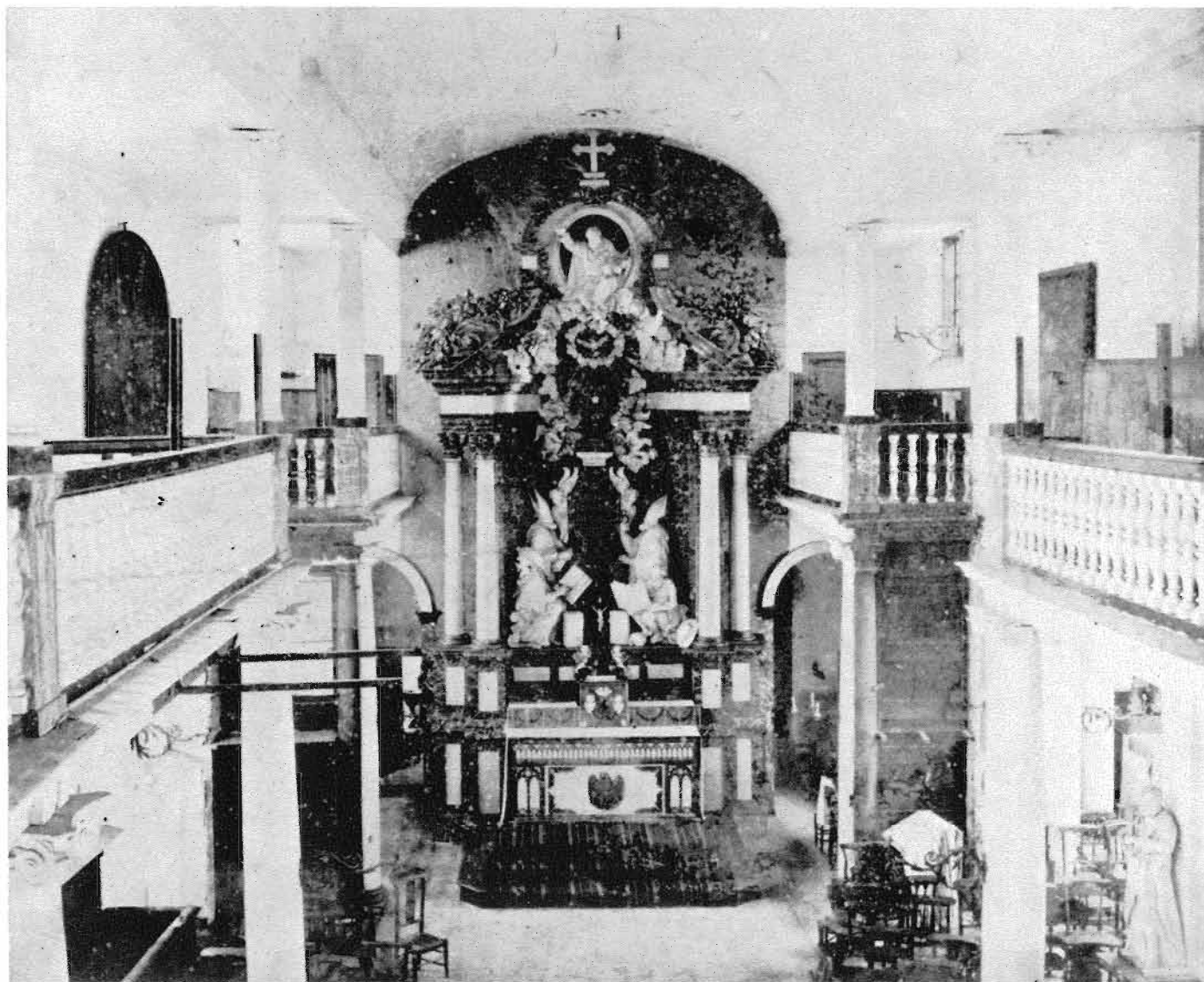

Foto: Kannemans en Zoon.

2. Interieur van de Brugstraatse kerk (ca. 1868).
Jaarboek De Oranjeboom 25 (1970)

Stedelijk Museum Breda.

3. Interieur van de kerk aan de Waterstraat (1890).

Stedelijk Museum Breda.

pastoor is gaen woonen met consent van eenige en in weerwil van de meeste die wel voorsaegen, dat dese gemeene plaetse particulier soude worden gelijk oock geschiet is. De andere pastores, als den pater minderbroeder en den pater van de societeyt, siende dit groot voordeel overgegeven aan eenen medepastoor, hebben ieder haer domicilie geconverteert in vergaederplaatsen waer door de voordere van outs aengestelde vergaederplaatsen sijn verlaeten en aen den pastores voor haere domicilien, nu geconverteert tot kercken, een jaerlijksche huere toegevoeght. Uijt dit doen, en na studien omme de gequalificeerste borgers te trecken in particuliere genegentheijt, soo sijn gebaert onderlinge jalousien en oneenigheden, met soo veel schandael, eveneens ofte niet uyt iever, en omme goede leere maer om het proffijt der pastores sigh vonden geroepen".⁷

Toen de zaak eenmaal op gang was gekomen, ontwikkelde deze zich in een snel tempo. Reeds in april 1676 blijkt de kerk in „De Drije Bellen” gesloten te zijn.⁸ De huiskerk van de francisgaan schijnt toen al in gebruik te zijn geweest als één der drie parochiekerken. In het huis Nazareth dat hij op 17 april 1675 voor 5000 gulden kocht van Lodewijk van Rockelfingen,⁹ moet hij dus wel de beschikking hebben gehad over een grote ruimte die hij onmiddellijk ter vervanging van „De Drije Bellen” kon aanbieden. De kerkeraad betaalde hem daarvoor 60 gulden huur per jaar. De jezuiet was tot een dergelijke inbreng niet aanstonds in staat. Naar het schijnt bezat hij alleen maar een kleine huiskapel. Uit het contract dat hij met de kerkeraad sloot — het ging in op 1 mei 1676 — zien wij dat „De Olipot”, zij het voorlopig, nog in gebruik bleef. Hij kreeg daarom voor zijn kapel ook maar 40 gulden huur per jaar met de toezegging dat deze verhoogd zou worden tot 60 gulden, zodra „De Olipot” zou worden ontruimd.¹⁰ Het verslag van de provinciaal over 1677 stelt ook vast dat de paters niet over een eigen kerk beschikten, waardoor zij niet in staat waren het aantal van hun parochianen (lees: kerkgangers) op te geven.¹¹ Wel krijgt men de indruk dat zij aanstonds maatregelen hebben getroffen om een eigen kerkruimte van voldoende omvang te scheppen. Op 23 april 1676 kochten zij voor 6910 gulden van Cornelis de Wijse „Het Wapen van Amsterdam”, dat zij tot dan toe in huur hadden.¹² De bedoeling moet wel zijn geweest dat zij in het vrij

grote pand een verbouwing tot stand zouden brengen. Feitelijk hebben zij de bovenverdieping van het huis als kerk ingericht.¹³ Wanneer deze precies gereedkwam, is niet bekend; wel wijzen de gegevens erop dat „De Olipot” in 1677 verlaten was.¹⁴

Het lag niet in de bedoeling van de kerkeraad dat met de aanvaarding van de eigen kerken der religieuzen de tour zou vervallen. In het bovengenoemde contract met pater Laureijs, S.J. wordt uitdrukkelijk gesteld „. . . blijvende de tour van de eerw. heeren in alle kercken, soe wel op den Hagendijck als anders onverbrekelijcken, als moettende de respectieve diensten als tot nog toe gepleeght daerinne blijven continueren, sonder eenige veranderinghe”.¹⁵ Maar de praktijk schijnt sterker te zijn geweest dan de theorie: de tour behoorde spoedig tot het verleden.

Deze gang van zaken veroorzaakte heel wat onrust binnen de kerkeraad. Het afstaan van „De Vijff Ringen” aan pastoor Van Herck had al onmiddellijk aanleiding gegeven tot onenigheid. Dit was immers geschied „met consent van eenige en in weerwil van de meeste”, m.a.w. tegen de zin van de meerderheid der leden. Nu de door de opposanten gevreesde gevolgen werkelijkheid waren geworden, leidde dit tot een scherp conflict, men zou zelfs kunnen zeggen: tot de ontbinding van het college. Feit is dat wij in 1682 een vrijwel geheel vernieuwde kerkeraad zien verschijnen. In juli 1679 bestond het gezelschap nog uit Peter van Beeck, Johan Beeris, Hendrick Gobbincx, Cornelis van Godewijck, Johan Wils en Cornelis de Wijse.¹⁶ Het waren bijna allen bejaarde figuren, die reeds lang, gedeeltelijk zelfs al vanaf de oprichting in 1649, lid waren. Alleen Cornelis de Wijse, 39 jaar oud, was sinds kort in het college opgenomen. Beeris en Wils overleden beide in het najaar van 1679. Drie anderen, Van Beeck, Gobbincx en Van Godewijck namen ontslag. Naar het schijnt geschiedde dit niet geheel van harte, zij zouden zelfs „hunne naecomende kinderen . . . belast hebben, bij naer met eenen stervenden mont, van noyt in te treden in sulcken kerckelijcken raet”.¹⁷ Het jongste lid, Cornelis de Wijse, was de enige die overbleef. Naast hem zien wij in augustus 1682 als nieuwe leden optreden: François van Dunne, Hendrick van de Leur, Johan van Riethoven en Johan Stickers.¹⁸

De vernieuwde kerkeraad schijnt het herstel van de oude tour als zijn

belangrijkste opgave te hebben beschouwd. Daarbij moesten weerstanden worden overwonnen, niet alleen van de priesters, maar ook van de leken. Onder de laatste waren er natuurlijk die het geregeld contact met een bepaalde pastoor op hoge prijs stelden, hetgeen op gemakkelijker en prettiger wijze kon worden bereikt wanneer ze deze altijd in dezelfde kerk konden aantreffen. Want ook het regelmatig bezoek aan eenzelfde kerkgebouw had zijn voordelen. De kerken waren namelijk niet van meubilair voorzien; wie wilde beschikken over een stoel, een knielbankje of een kussen, moest die zelf meebrengen. Geleidelijk had zich echter het gebruik ingeburgerd om deze kleine gemakken toe te vertrouwen aan een stoelenzetster (doorgaans een „geestelijke dochter”¹⁹) die ze in een afzonderlijk vertrek bewaarde en bij het begin van de kerkdienst tegen een kleine vergoeding afleverde. Volgens een tijdgenoot waren het vooral de „joefrouwen en borghersvrouwen” die aan dergelijke gerieflijkheden behoefte gevoelden. Hetgeen wel betekent dat dit een privilege was dat gereserveerd bleef voor een kleine elite. Voor een ruimere toepassing bestond ook geen gelegenheid, want dezelfde zegsman deelt ons mee dat „op de feestdagen . . . de gestelde plaetsen soo vervult zijn niet alleen van borgers maar ook van militaire personen, dat haer nauwelijcx bewegen konnen”.²⁰

De bijzondere relatie tot de eigen zielzorger vond ook nog haar uitdrukking in een ander gebruik dat zich had ontwikkeld: op de werkdagen deden de pastoors voortaan dienst in een huiskapel die ze in hun woning hadden ingericht. Men kan zich voorstellen, hoe een vast groepje van getrouwen het dagelijks kerkbezoek in een huiselijke sfeer waardeerde. Van de knusse gezelligheid die er heerste, kan men iets aanvoelen, als men de testamentaire beschikking leest waarmee juffrouw Helena Melis in 1674 aan de jezuiten haar porselein vermaakte: „die fijne postelijne kopkens te weten 2 enckel witte, 3 paer hooge blauwe, noch 3 grooter blauwe, twee blauwe posteijne schoteltjens moeten aen de kercken gegeven worden om aen den autaeer gebruijckt te worden”.²¹ Ook tegen dit gebruik van huiskapellen moet de kerkeraad zich hebben verzet.

Onder de priesters schijnen de seculier en de jezuiet weinig tegenstand te hebben geboden. Deze waren ook meer van de kerkeraad af-

hankelijk, omdat hun kerken eigendom waren van dit college. Voor de jezuiet was dit althans het geval sinds 1685, toen stadhouder Damisse hem het verdere gebruik van de kerk in de Karrestraat verboden had, waarna de kerkeraad zich verplicht had gezien op eigen kosten een nieuwe kerk voor hem in te richten in een voormalige ververij aan de Waterstraat.²² Maar de franciskanen konden zich vrijer opstellen: over hun kerk had de kerkeraad geen zeggenschap. Het huis Nazareth was door de paters zelf betaald — met bijdragen van weldoeners uiteraard — en de definitieve inrichting van de kerk was gefinancierd door baron Von Weibnom, die sinds oktober 1678 gouverneur was van het kasteel.²³ Het was dan ook vooral de francisicaan Balliquez, vanaf december 1677 pastoor in Breda, die zich fel tegen de plannen van de kerkeraad verzette. Hij beriep zich daarbij op allerlei pastorale motieven: zijn godsdienstondericht op de preekstoel zou de nodige continuïteit missen als hij telkens voor een ander gehoor moest optreden, bij herstel van de tour zou hij niet voldoende gelegenheid krijgen als herder zijn schapen te leren kennen (want met name de knechts en de dienstboden, die door hun meesters naar de dichtstbijzijnde kerk werden gestuurd, zouden telkens bij een ander moeten biechten), aflaten waren volgens erkende theologen aan een bepaalde kerk gebonden, enzovoorts.²⁴ Na enige tijd kwam het zó ver dat de statie der franciskanen zich volledig afscheidde en een eigen kerkbestuur vormde, dat weigerde de opbrengst der collecten af te dragen aan de kerkeraad. De bisschop, door de kerkeraad gealarmeerd, moest ingrijpen: Balliquez werd in februari 1687 als pastoor verwijderd, tevens kwam uit Antwerpen het voorschrift dat voortaan niemand een collecte mocht houden zonder daartoe geautoriseerd te zijn door de kerkeraad.²⁵ Het onwettige kerkbestuur gaf zich echter nog niet meteen over. De sfeer was zelfs zo gespannen dat de superior van de Hollandse missie der franciskanen, pater De Vroom, die op 1 maart naar Breda was gekomen om te bemiddelen, van de rebellerende katholieken scherpe dreigementen te horen kreeg, zodat hij het geraden achtte zijn zending op te geven en de stad te verlaten. Het verzet werd tenslotte gebroken door gouverneur Von Weibnom, die aankondigde dat hij de kerk, die hij als de zijne mocht beschouwen, zou laten sluiten, als de eenheid niet werd hersteld.²⁶

Ondanks een aantal schermutselingen tussen pastoors en kerkeraad is sindsdien de tour gehandhaafd tot 1817, toen de stad in drie parochies werd verdeeld. De regeling gold echter alleen nog maar voor de zon- en feestdagen, op de weekdagen deed iedere pastoor dienst in zijn eigen kerk, de seculier in de Brugstraat; de franciscan in de Nieuwstraat en de jezuiet in de Waterstraat. De diensten in de huiskapellen schijnen afgeschaft te zijn.

Tot ver in de negentiende eeuw bleven nu de kerken waar ze in de tachtiger jaren van de zeventiende eeuw waren. Die van de Nieuwstraat raakte het eerst buiten gebruik: ze werd in 1837 overgeplaatst naar de Sint-Janstraat, waar ze nog voortleeft in de Sint-Antoniuskerk. De kerk van de Brugstraat werd gesloten in 1868, ze vond haar voortzetting in de thans afgebroken Sint-Barbarakerk aan de Prinsenkade. Het kerkgebouw aan de Waterstraat deed als zodanig dienst tot 1890, toen het werd vervangen door de nu ook reeds verdwenen kerk aan de Ginnekenstraat. Het oude gebouw bestaat echter nog (de voormalige Sint-Josephkring, Waterstraat 5) al is het innerlijk geheel gewijzigd.

Natuurlijk waren de gebouwen in de negentiende eeuw niet meer dezelfde als in de zeventiende eeuw. Allerlei veranderingen en vernieuwingen hadden intussen plaats gehad.

De Brugstraat

De kerkruimte aan de Brugstraat had reeds in 1672 een metamorfose ondergaan. Gezien de kosten (ongeveer 3000 gulden) moet dit een nogal ingrijpende verandering zijn geweest.²⁷ Vermoedelijk heeft men toen, om ruimte te winnen, galerijen aangebracht; in elk geval blijkt er in 1672 een „oxael” te bestaan. De galerijen behoeven overigens niet alleen maar te worden beschouwd als een noodoplossing. Ze pasten ook in het architectonisch patroon van de tijd, men vond ze met name in de rond 1620 gebouwde Sint-Ignatiuskerk (thans de Sint-Carolus Borromeuskerk) te Antwerpen, die voor de Bredanaars destijds moet hebben gegolden als een voorbeeld van moderne kerkarchitectuur. In 1675 had nog eens een reparatie plaats, waarvoor 864 gulden werd uitgegeven.²⁸ Een erg bevredigende toestand was daarmee blijkbaar nog niet bereikt,

anders zou men 35 jaar later niet hebben besloten tot volledige nieuwbouw. In 1709 brak men de bestaande kerk geheel af en trok op dezelfde plaats een nieuwe op. De betekenis van het gebeuren demonstreerde men door een plechtige eerste-steen-legging, welke op 10 juli 1709 geschiedde door François van Dunne, die als gedelegeerde van de kerkeraad belast was met de organisatie van de bouw. Vier maanden duurden de werkzaamheden: op 28 oktober 1709 had in het nieuwe kerkhuis de eerste dienst plaats. De totale kosten bedroegen 10729 gulden; ongeveer de helft hiervan kon worden bestreden uit de opbrengst van een speciale huiscollecte, waartoe de katholieken door één der pastoors en één der leden van de kerkeraad persoonlijk waren bezocht. Het overige kwam, behoudens een lening van 1500 gulden, uit de reserves van de kerkeraad en uit enige bijzondere giften, waaronder een bijdrage van 600 gulden van de abdis van Thorn.²⁹

Het interieur dat nu tot stand kwam, moet ongeveer hetzelfde beeld hebben vertoond als wij nog kunnen zien op de foto's die kort vóór de ontruiming in 1868 werden gemaakt. Het had een zeker kerkelijk aanzien. De kerkeraad was dan ook overtuigd dat ze het gebouw „magnifiek” had opgetrokken en ingericht.³⁰ Er waren ruime galerijen met een balustrade van gedraaide pilaartjes en er was ook een gewelf aangebracht, dat 600 gulden had gekost; het grafelijk kapittel van Thorn had een vakman naar Breda gezonden om het „plakken” hiervan aan te nemen.³¹ Het hoogaltaar werd naar een ontwerp van de Antwerpenaar Joannes Claudius de Cock in hout gesneden door de Bredase beeldhouwer Jan Notelaer, dezelfde die in 1706 het houten Justitia-beeld in de hal van het stadhuis maakte. Zijn honorarium bedroeg 275 gulden. Het „marbeleren” van het altaar kostte bovendien 132 gulden, waarbij voor het verguldsel nog 90 gulden aan bladgoud kwam. De twee zijaltaren waren op dezelfde wijze gemarmerd en verguld.³² Ook de overige kerkmeubelen werden vernieuwd; de oude communiebank en het „verhemelsel” van de preekstoel werden in 1712 voor respectievelijk 12 en 3 gulden verkocht aan de gezworenen van Teteringen (die hier dus merkwaardigerwijze als kerkmeesters optraden).³³ De nieuwe communiebank was volgens Van der Aa (door Krüger, zoals vaak, woordelijk gevolgd) een copie in hout van de marmeren communiebank die Quellinus vervaardig-

de voor de Sint-Jacobskerk te Antwerpen. Ze werd uitgevoerd door Joannes Claudius de Cock, die ook de twee beeldhouwde biechtstoelen leverde.³⁴ De relatie met De Cock is begrijpelijk; hij had tijdens zijn werkzaamheid aan het kasteel enige jaren in Breda gewoond.³⁵ De kerk was ook versierd met een aantal beelden. Naast het hoogaltaar stonden de apostelen Petrus en Paulus. Ook waren er beelden van Sint-Antonius en Sint-Rochus. In 1768 kwam daar nog een Sint-Barbara bij, „tot Antwerpen gesneden en gekleed”.³⁶ De twee zijaltaren met de schilderijen van Van Thulden, die vanuit de Brugstraat werden meegenomen naar de kathedraal en vandaar in 1889 bij de Bredase capucijnen terecht kwamen, zijn in veel later tijd aangekocht; pater Gerlach heeft immers aangehouden dat ze minstens tot 1770 aanwezig waren in het klooster der zusters cisterciënzerinnen van Muizen te Mechelen.³⁷

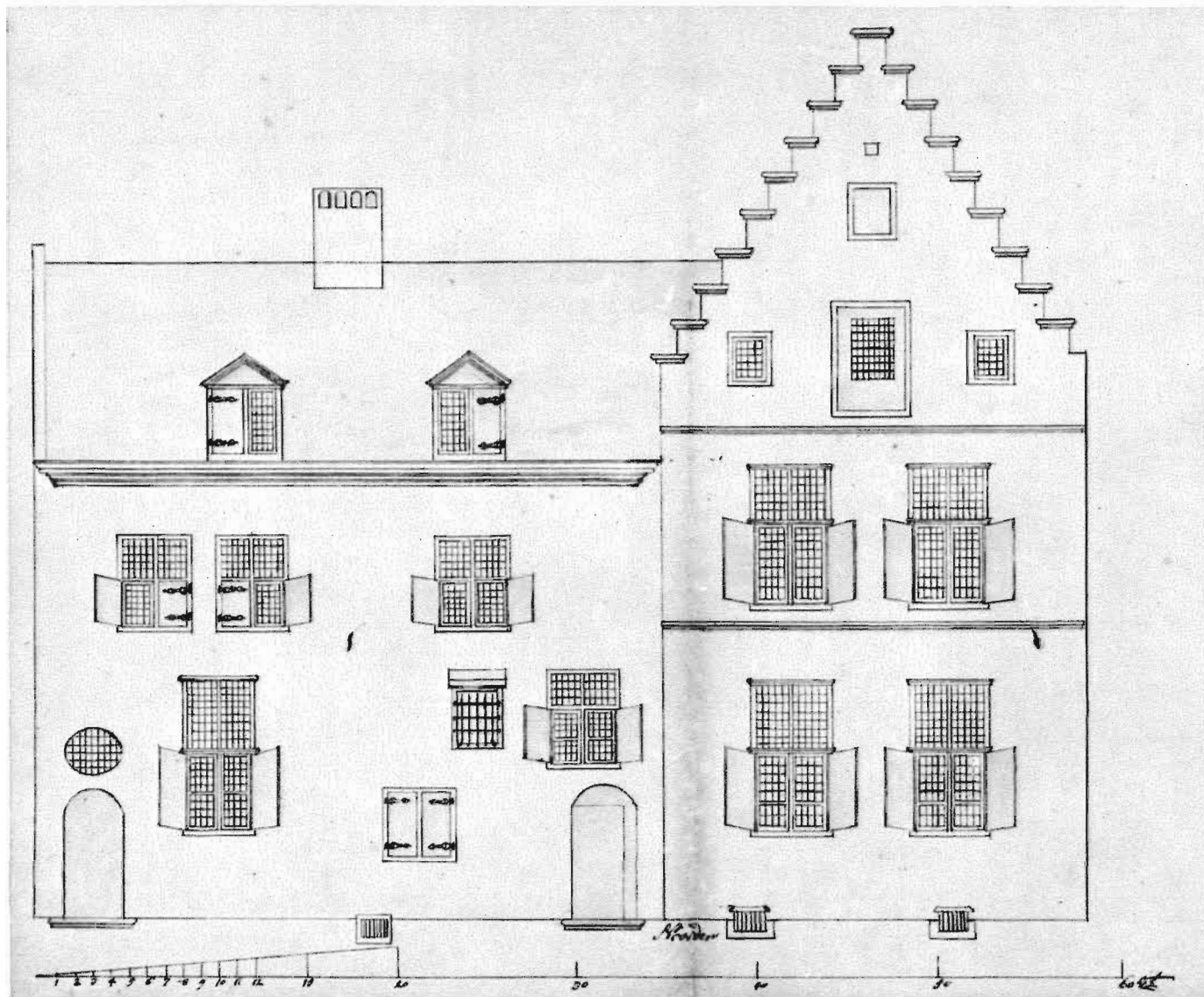
Van een architect wordt geen melding gemaakt. Wellicht gaat hij schuil onder een bescheidener titel. Er is nl. wel sprake van een „opzichter”, de meester-metselaar Joan van den Bergh. De beloning die deze man voor zijn werkzaamheden vroeg, verdient in elk geval te worden gememoreerd: „Alsoo mons. Joan Embert van den Bergh in den jaere 1709 geduyrende den swaeren opbouw van de kercke opsight op het werck en kneghts gehadt hadde, ende des wegens aen hem een eerlijcke belooning was toegeseyt, welcke belooninghe al een goede somme gelts soude geïmporteert gehadt hebben, ingevalle den voors. Van den Bergh naar verdiensten hadde moeten betaelt worden, soo en heeft echter den voors. Van den Bergh des wegens niet begeert als alleen dat hij met eenige van sijne goede vrinden eenen vroolijcken avont soude moghen hebben, het geene bij den kercken rade danckelijck sijnde geaccepteert, soo heeft gem. Van den Bergh ten huylze van Adriaen de Bruyn met eenige van sijne vrinden verteert de somme van twintigh gulden die hem bij den rendant betaelt sijn”.³⁸

Het „oxael”, dat in 1672 tot stand schijnt te zijn gekomen, had in het oude kerkhuis reeds de mogelijkheid geschapen om een orgel te plaatsen. Inderdaad moet dit kort na 1672 zijn gebeurd. Op 5 mei 1674 wordt namelijk door de kerkeraad een akkoord gesloten met de muzikanten Alexander van der Steen en Johan van Geerve, waarin wordt bepaald dat deze tegen een vergoeding van 50 gulden 's jaars, voor beiden

tezamen, op zondagen en heiligendagen onder de late mis van half elf en onder het lof op het orgel zullen spelen.³⁹ Waar het orgel vandaan kwam, of het nieuw was of oud, blijkt nergens. Na de herbouw van de kerk in 1709 schijnt het opnieuw geplaatst te zijn. Maar het proces van afbraak en wederopbouw had er kennelijk geen goed aan gedaan. Op 7 augustus 1713 besloten de leden der Confrerie van het Heilig Sacrament: „Dat den speelder op den orgel ofte den orgelist afgedanckt soude worden ter oirsaecke dattet orgel in het kerckenhuys van de Brughstraet buyten staet was en datter niet meer op gespeelt en cost worden.”⁴⁰ Men moest dus besluiten een nieuw instrument aan te schaffen. Dit schijnt in twee fasen te zijn ontstaan. In 1713 werden daartoe werkzaamheden verricht door een broeder Cornelis Cromwijck. Deze logeerde bij de franciskanen en was dus vermoedelijk hun ordegenoot. Als honorarium ontving hij 300 gulden. Enige tijd later werd het werk voortgezet door Jacobus Zeemans, de organist van de Grote Kerk. Hem werd daarvoor in 1722 en 1723 tezamen 950 gulden betaald. Van deze grote uitgave heeft men niet lang voldoening beleefd, want het werkstuk van Zeemans heeft het geen dertig jaar uitgehouden. In 1751 was een grondige vernieuwing noodzakelijk. De teleurstelling wordt wellicht verklaard door een post uit de rekening van 1731: „ . . . betaalt voor 2 packiens voor de ratten en muysen, van Rotterdam ontboden, voor den orgel in de Brughstraetskerck te gebruycken 0-14-”. De restauratie werd voor ongeveer 500 gulden aangenomen door Gilliam Davit uit Antwerpen; na diens dood werd het werk afgemaakt door zijn meesterknecht Jacobus Ost.⁴¹

De Nieuwstraat

De kerk van de franciskanen in de Nieuwstraat (ze was gelegen aan de zuidzijde, ongeveer midden tussen de Eindstraat en de Waterstraat, dus ter hoogte der huidige garage van Vroom en Dreesmann) werd in 1675 „tot een gemeijne kerck gemaect”; de kerkeraad besteedde daaraan een bedrag van 157 gulden.⁴² Heel veel kan de wijziging van het interieur dus niet betekend hebben. Ingrijpender was de verandering die in de tachtiger jaren onder pastoor Balliquez tot stand kwam. Volgens

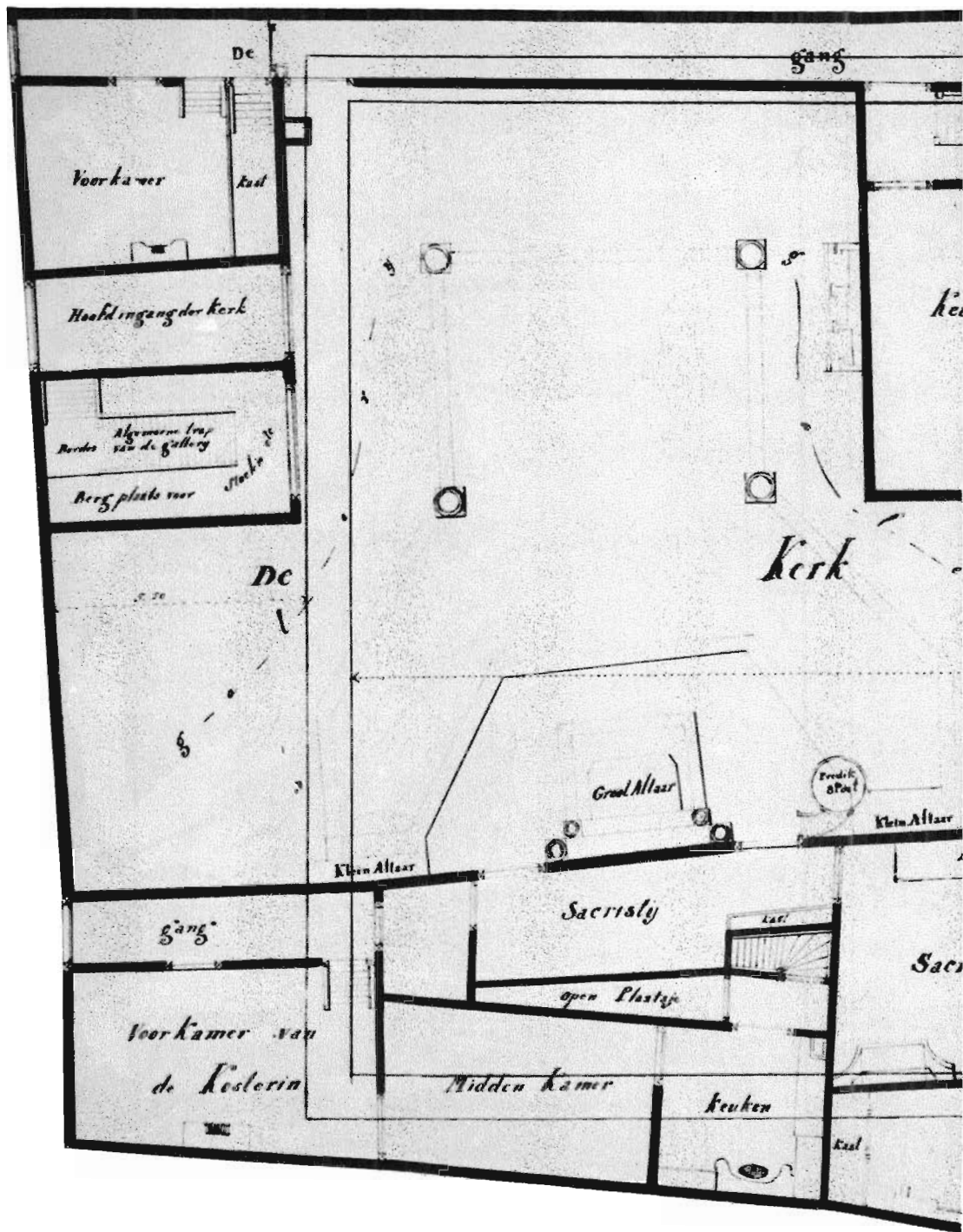

4. Gevel van het huis Nazareth (anno 1762), waarin de schuilkerk van de Nieuwstraat was gevestigd.

Jaarboek De Oranjeboom 23 (1970)

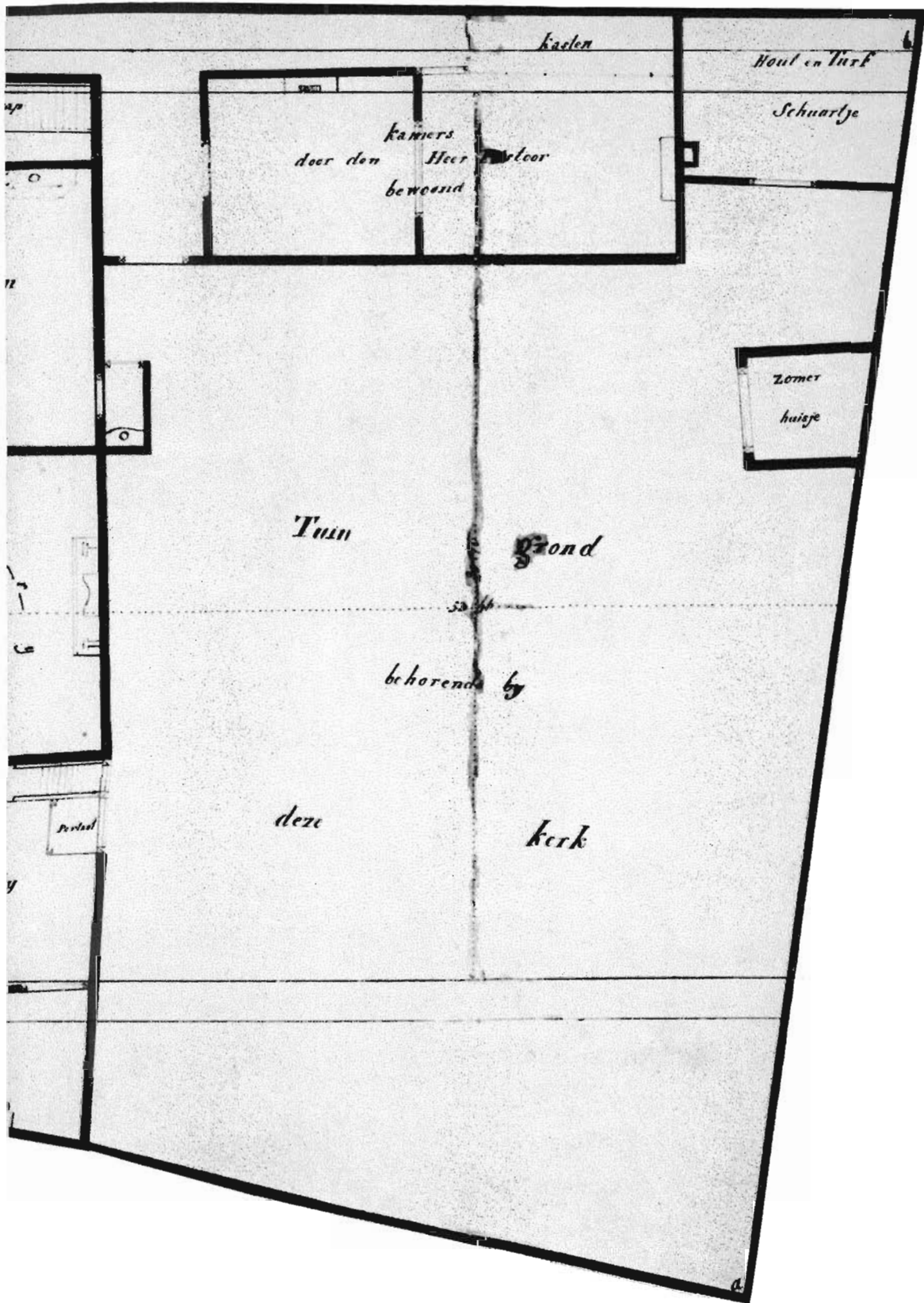
Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage,
Staten-Generaal 7864.

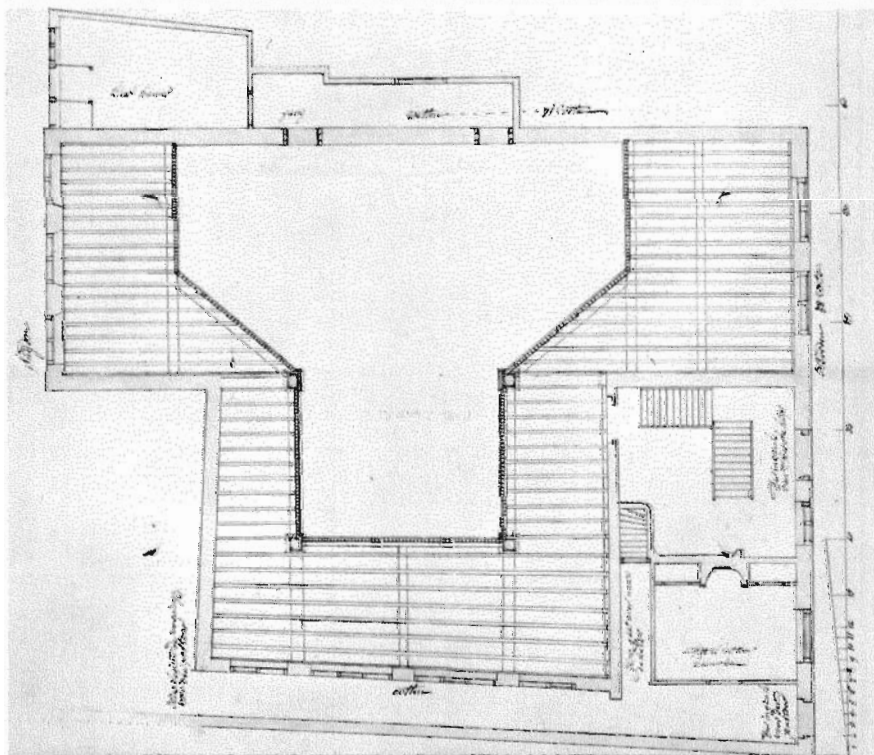
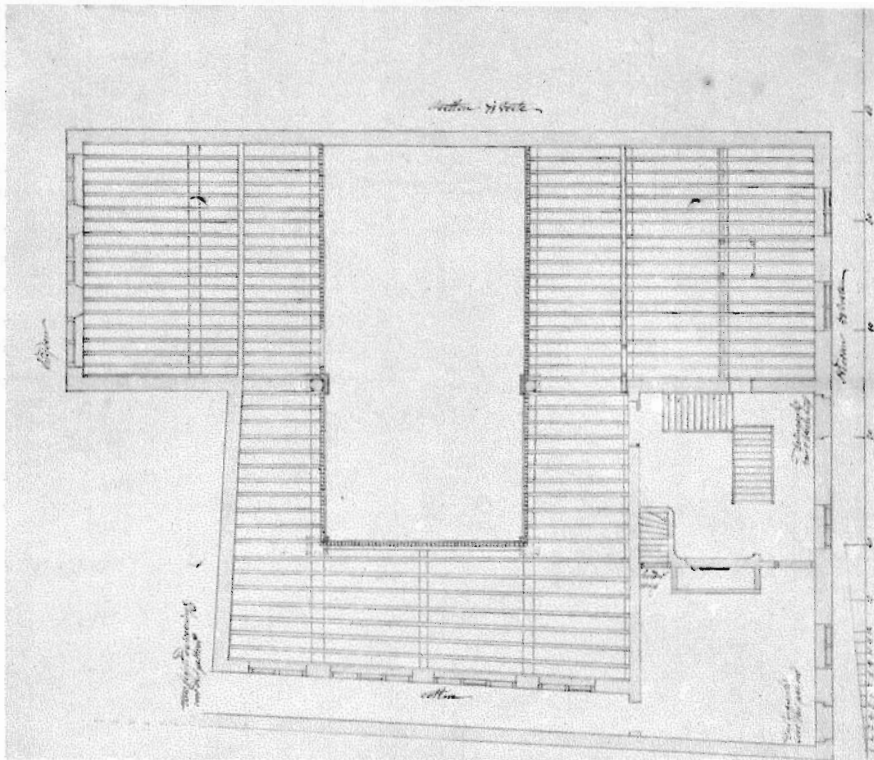
Nieuwstraat

5. Plattegrond van de kerk aan de Nieuwstraat door A. de Geus, 1821.

Gemeentearchief, Breda.

6-7. Plattegonden der galerijen in de schuilkerk aan de Nieuwstraat vóór en na de verbouwing van 1762. De samenstelling van de kerkruiimte uit twee pakhuizen laat zich hieruit gemakkelijk aflezen.

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage,
Staten-Generaal 7864.

Krüger had deze plaats in 1685.⁴³ In ieder geval was het vóór 1687, toen Balliquez Breda verliet, en na 1678, toen baron Von Weibnom gouverneur werd, want, zoals hierboven reeds werd vermeld, heeft deze de inrichting bekostigd. De twee pakhuizen die achter het huis Nazareth lagen, werden waarschijnlijk eerst nu tot één grote ruimte omgevormd; de tussenmuur werd verwijderd en vervangen door een „moederbalk”, die met pilaren werd gesteund. Ook hier werden galerijen aangebracht; blijkens een tekening uit de achttiende eeuw besloegen ze ongeveer drie vierde van het oppervlak dat de kerk gelijkvloers had. Uit dezelfde tekening kan men zien dat de kerkruimte bereikt werd langs het voorhuis aan de Nieuwstraat; dit in tegenstelling tot de kerken in de Brugstraat en de Waterstraat, die aan een gang tussen de huizen hun entree hadden. Een gedeelte van dit voorhuis werd ook in de kerkruimte opgenomen: de pastorie bevond zich voortaan achter de kerk. Ook hier vond men de gewone aankleding: naast een hoogaltaar twee kleine altaren, een preekstoel, een communiebank en twee biechtstoelen.⁴⁴

Volgens Campo Weyerman had de Bredase kunstschilder N. van de Leur voor de kerk een altaarstuk geschilderd, „uyt welke klaauw, zo zegt hij, men den konstleew makkelijk kan kennen”. Dezelfde deelt ook mee dat het interieur versierd was met beeldhouwwerk van F. P. Verheijden, evenals Joannes Claudius de Cock één der medewerkers van de architect Romans bij de herbouw van het kasteel.⁴⁵

Blijkens een notitie in de kerkeraadsrekening van 1691—1698 was er op het einde van de 17e eeuw ook al een orgel: „Cornelis van Comorra heeft jarelijcx een tractement voor het trecken ofte blasen van den orgel in de kercke van de paters minderbroeders in de Nieuwestraete”. Rond 1750 werd het instrument omgebouwd door Gilliam Davit en Jacobus Ost, dezelfde die ook het nieuwe orgel voor de Brugstraat leverden.⁴⁶

Nadat de laatste francisicaan in 1742 overleden was (de pastoor was toen al een seculier, in 1730 was nl. bepaald dat de regulieren in de Generaliteit moesten uitsterven⁴⁷) werd het kerkgebouw in 1751 voor de geringe som van 200 gulden overgedragen aan de kerkeraad. Voor het vaststellen van deze vergoeding was de arbitrage van de bisschop nodig geweest: tegenover de veel hogere aanspraken van de paters moes-

ten de leden van de kerkeraad zich beroepen op hun wetenschap „dat door sommige ingeseetenen van Breda considerable donatien zijn gedaen tot de voorschreeve kerk en huysinghe”. Aanvankelijk hadden zij overigens nog 500 gulden willen geven, maar de bisschop vond dat 200 gulden voldoende was.⁴⁸

Eén der argumenten die de kerkeraad bij de bisschop naar voren bracht, was dat de reparatie van de kerk minstens duizend pattakons (ongeveer drieduizend gulden) zou vorderen. In 1762 moest men inderdaad besluiten het gebouw grondig te restaureren. Het bleek nl. dat de moederbalk in de loop der jaren reeds 9 duim was verzakt, zodat er gevaar dreigde van instorting en — zoals de kerkeraad in een rekwest aan de Staten-Generaal niet zonder enige overdrijving te kennen gaf — „van verplettering van duizenden menschen, tenzij in promptis daarin mag worden voorzien”. Op 1 oktober 1762 verleende Den Haag verlof tot de restauratie. Van de gelegenheid maakte men tevens gebruik om het inwendige (en in verband daarmee ook de voorgevel) enigszins te wijzigen, zoals de ontwerptekeningen uit die tijd laten zien.⁴⁹ Later, vermoedelijk na 1795, heeft men nog een verandering aangebracht: de kerk, die tevoren slechts toegankelijk was langs een trappenhuis, kreeg nu een rechtstreekse verbinding met de straat.⁵⁰

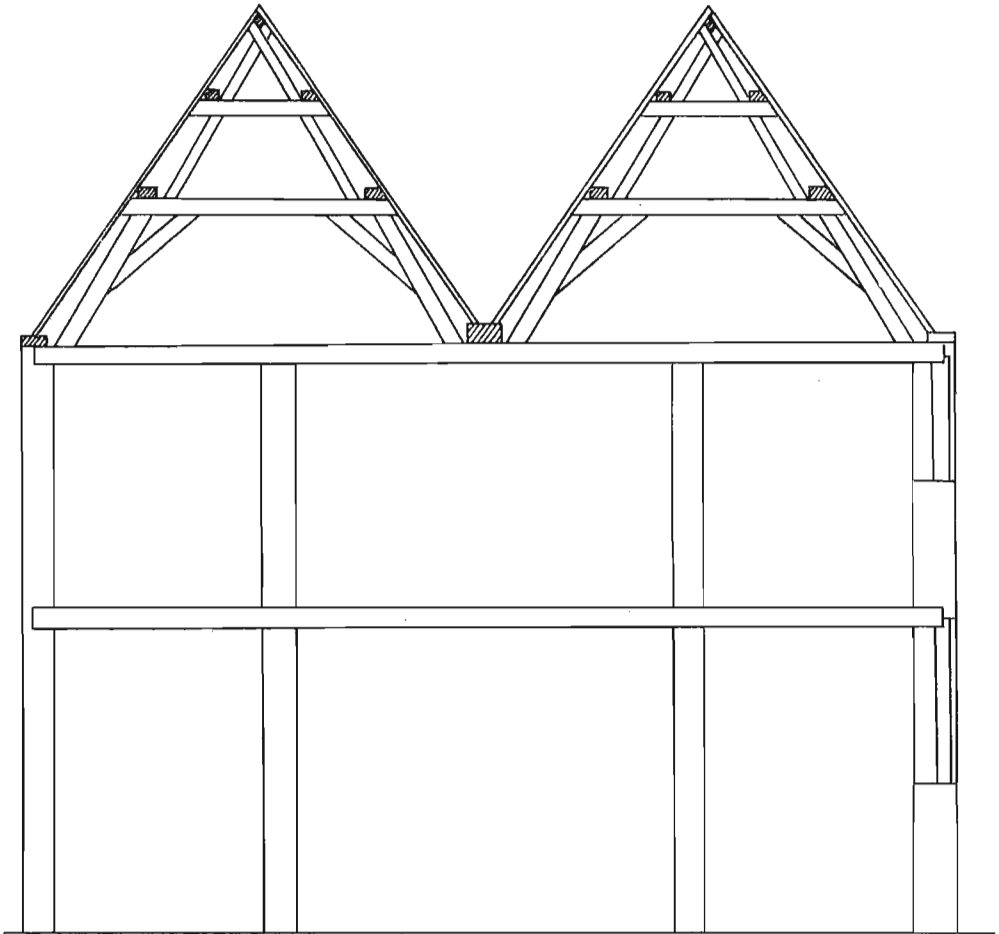
De Waterstraat

Over de moeilijkheden die zich voordeden bij de inrichting van de kerk in de Waterstraat heb ik elders reeds een en ander meegedeeld.⁵¹ Aan de tegenwerking van stadhouder Damisse en de agitatie van de predikanten was het vermoedelijk te wijten dat het gebouw niet de hechtheid kreeg die gewenst was. Na vijftientig jaar moest het immers wegens bouwvalligheid worden gesloopt en opnieuw opgetrokken. Maar ook hierbij bezorgden de predikanten weer ernstige moeilijkheden. Al voordat het werk begonnen was, had de hervormde kerkeraad een protest ingediend bij de stedelijke autoriteiten, maar deze schijnen zich daar weinig van te hebben aangetrokken. De kerkeraad beklagde zich daarop bij de classis en deze bij de synode. De synode richtte zich met een bezwaarschrift tot de domeinraad. De onderneming, aldus betoogde

men, was vooral ergerlijk „dewijl dit een kerk is van de Jesuiten, een paapse geestelickheit, die doorgaans in Holland en andere provintien als de gevaarlijkste zijnde geoordeelt, minder als andere getollereert werden”.

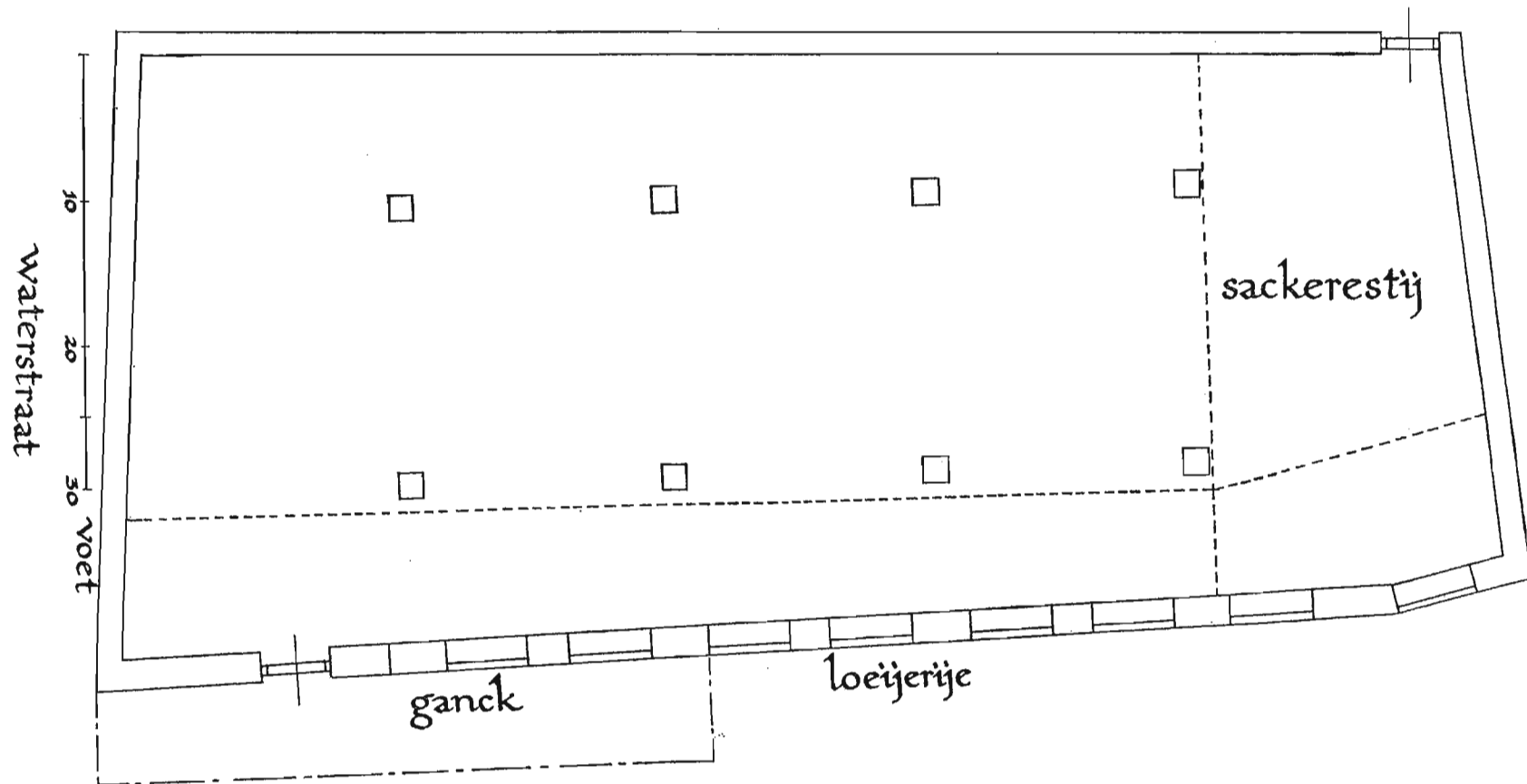
De domeinraad sommeerde nu op 19 augustus 1715 de stadsregering de verdere opbouw te verhinderen. Intussen had men de oude muren al tot de grond toe afgebroken en op 15 augustus plechtig de eerste steen gelegd. De nieuwe muren waren nog maar zeven of acht voet hoog. De katholieke kerkeraad verweerde zich met een uitvoerig rekwes tot aan de domeinraad. Nadrukkelijk werd daarin vastgesteld dat de kerk niet als een kerk van de jezuiten mocht worden beschouwd: aan de opbouw hadden zij part noch deel, ze zouden alleen het kerkgebouw om beurten met andere pastoors mogen gebruiken. Om zijn verzoek kracht bij te zetten bracht de kerkeraad ook nog een economisch motief naar voren. Nu men maar over twee kerken kon beschikken, betekende dit dat „in de andere kercke soo veel toeloop des volcx komt, dat men genootsaakt is lang voor den gewoonlijcken Gotsdienst sigh derrewaerts te begeeven om plaats te krijgen en sigh als haringen te laten packen”, met o.a. als gevolg dat „de boeren der naast gelege dorpen, die veel tot Breda te kerke komen, niet alleen van daar sullen blijven, maar de borgers sigh selfs naar buyten sullen begeeven en alsoo de siecke neeringe in de stadt van Breda meer en meer vernietigt sal worden”.⁵²

Het mocht niet baten: in de zomer van het volgend jaar lag de bouw nog stil. Ten einde raad besloot men toen tot een pijnlijke concessie. Eén der bezwaren van de hervormden was dat het kerkgebouw in de nieuwe opzet groter zou worden dan het tevoren was geweest. In een verzoekschrift, thans aan de magistraat gericht, deed de kerkeraad daarom het voorstel binnen de kerk een muur op te trekken, waardoor de meerdere ruimte zou worden afgesneden, zodat het bruikbare gedeelte niet groter zou zijn dan voorheen. De stadsregering ging hiermee akkoord en gaf op 18 augustus 1716 verloop het werk te hervatten. Na overleg met de gedeputeerden van de synode hechtte de domeinraad op 1 oktober hieraan zijn goedkeuring, niet zonder bedreiging met zware sancties overigens: bij overtreding van de gestelde voorwaarden zou de kerkeraad 500 gulden boete verbeuren ten profijte van de gereformeerde armen en

Doorsnede van de in 1716 voltooide kerk aan de Waterstraat. De constructie is duidelijk berekend op de aanleg van galerijen.

Naar een tekening in het Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Nassau-Domeinarchief 1078.

Plattegrond van de in 1716 voltooide kerk aan de Waterstraat. De stippellijn in de lengte-as van het gebouw geeft de plaats aan van de binnen de kerk opgetrokken muur.

Naar een tekening in het Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Nassau-Domeinarchief 1072.

het kerkgebouw zou op zijn kosten worden afgebroken. Vermoedelijk was dit alles al vóór het uitgaan van het verzoekschrift onderhands met de domeinraad geregeld. Want reeds in juni blijkt mr. François van Dunne in gezelschap van de stadhouder en de burgemeester naar Den Haag te zijn gereisd, hetgeen getuigt van de goede verstandhouding die er in die dagen bestond tussen de katholieken en de stedelijke overheid.⁵³

Intussen was in Breda haastig doorgewerkt, want reeds op 8 november kon de eerste dienst in het nieuwe kerkgebouw plaats vinden.⁵⁴ De bouwkosten hadden tezamen bijna 8000 gulden gevegd. Ook hiervoor was een speciale collecte gehouden, die ruim 3000 gulden had opgebracht. Het overige moest vooral met leningen worden gedekt.⁵⁵

De scheidsmuur die op grond van het gesloten compromis in de lengte van de kerk was gebouwd, sneed een breedte af van twee à drie meter. Waarschijnlijk ging hij niet uit boven de galerij, die ook in deze kerk was aangebracht. De muur verhinderde in ieder geval niet dat in 1723 een „wulfsel” in de kerk werd gemaakt, ditmaal aangenomen door de boven reeds genoemde Joan Embert van den Bergh.⁵⁶ De abdis en het kapittel van Thorn hadden hiervoor een donatie van 300 gulden verleend; de totale kosten bedroegen ruim 400 gulden.⁵⁷

De kerkeraad was intussen al ijverig doende om de gehate muur kwijt te raken. Vanaf juli 1721 komen in de rekeningen herhaaldelijk posten voor wegens reizen naar Den Haag en besognes aldaar „om den muer uyt de Waterstraetse kerck te krijgen”. Na acht jaar onderhandelen boekte men eindelijk succes: in december 1729 kon de muur worden afgebroken.⁵⁸

In de vorige eeuw schreef Van der Aa over het interieur van de Waterstraatse kerk: „Van hare vroegere bediening door Jezuiten zijn nog sporen voorhanden in veelvuldig snijwerk en beelden, Heiligen uit die orde voorstellende”.⁵⁹ In het begin van de achttiende eeuw was het jezuïetische karakter van de kerk nog veel sprekender. Het hoogaltaar bijvoorbeeld vertoonde een schilderij van Sint-Ignatius. Maar in een inventaris, die kort na het vertrek der paters werd opgemaakt, staat vermeld, dat het schilderstuk „al in stucken is gevallen en weggedaen”, hetgeen wel enige verdenking van boos opzet wekt! Men kon zich dit des te geruster veroorloven, omdat het hoogaltaar een voorziening had

zoals men vaker in jezuïetenkerken aantrof: het altaarstuk kon desgewenst worden verwisseld. Dit blijkt uit dezelfde inventaris, die spreekt van een opgerold, op doek geschilderd altaarstuk, verbeeldend „het vagevier, met aen den eenen kant het oordeel en aen den anderen kant de dood”. Een ander gelijksoortig stuk had weer een voorstelling van „de zalige dood”. Een en ander hield ongetwijfeld verband met de broederschap van de zalige dood, die door de paters werd gepropageerd. Weer een ander altaarschilderij vertoonde „de drie martelaren van Japanen”. Van de twee zijaltaren had het ene een geschilderde voorstelling van Sint-Franciscus Xaverius, het andere van Sint-Jozef. Maar men zag in de kerk ook nog een hele reeks losse schilderijen. Vier stelden tafereelen voor uit het leven van Sint-Franciscus Xaverius, verder waren er nog afbeeldingen van Sint-Aloysius, Sint-Franciscus Regis, Sint-Franciscus Borgia, Sint-Ignatius, Sint-Franciscus van Sales, Sint-Rochus en de vier evangelisten.⁶⁰

Een orgel schijnt de kerk eerst te hebben gekregen in 1750. Ook dit werd geleverd door de hierboven reeds genoemde Antwerpenaar Gilliam Davit, en wel voor 675 gulden, waarbij nog 200 gulden kwam voor de schrijnwerker.⁶¹

Uitwendig en inwendig onderging het gebouw op het einde van de achttiende eeuw nog enige veranderingen. De voorgevel werd van enige vensters voorzien, wat tevoren niet was toegestaan.⁶² De pronkgevel die door de Bredase stadsarchitect Antonius J. F. Cuijpers werd ontworpen, ontstond eerst in 1837.⁶³ Het interieur werd vernieuwd door pastoor Ignatius van Gils (1780—1814).⁶⁴ Het priesterkoor, zoals het te zien is op een foto, die kort vóór de ontruiming werd gemaakt, moet door zijn zorgen (en op zijn persoonlijke kosten) tot stand zijn gekomen. De altaren uit de jezuïetentijd zijn daarbij verdwenen.

In dit verband ondervond Van Gils de teleurstelling van zijn leven tijdens het bezoek van Lodewijk Napoleon in april 1809. Hij mocht de koning in zijn kerk rondleiden en vroeg hem niet zonder trots: „Eh bien, Sire, que dites vous de mon église?”. Waarop zijn bezoeker nuchter reageerde met de opmerking: „Oh, c'est une assez jolie chapelle”. Hopend een geldelijke ondersteuning te krijgen — de koning bleek bij zijn bezoeken nogal royaal — meende de pastoor nog te mogen vermelden

dat hij het gebouw op zijn eigen kosten had gerestaureerd. Waarop de koning alleen maar antwoordde: „Alors vous êtes bien riche”.⁶⁵

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen:

ABB: Archief Bisdom Breda

ARA: Algemeen Rijksarchief

GAB: Gemeentearchief Breda

¹ Jb. Oranjeboom 6 (1953), p. 75 vlg.

² Taxandria 35 (1928), p. 65; J. D. M. Cornelissen, Romeinsche Bronnen I, 's-Gravenhage 1932, p. 234.

³ Over deze beginperiode heb ik uitvoeriger bericht in Jb. Oranjeboom 19 (1966), p. 32 vlg.

⁴ ABB III 4, K.

⁵ ABB III 3, D. Misstanden van dezelfde aard worden voor de Hollandse Missie gesignaleerd in L. J. Rogier en N. de Rooij, In vrijheid herboren, 's-Gravenhage 1953, p. 197.

⁶ GAB H 1916, f. 101; f. 114 v.

⁷ ABB III 4, K.

⁸ In maart 1675 wordt voor de laatste maal de huur betaald, ABB III 35, rekening kerkeraad 1674—1676.

⁹ ABB, Archief Sint-Antoniusparochie 3.628.3; GAB R 541, f. 48. Lodewijk van Rockelfingen was vermoedelijk de erfgenaam van een naamgenoot die het huis had gekocht in 1614 (GAB R 513, f. 48 vlg.). De Rockelfingens waren de heren van Nazareth bij Gent, vandaar de naam van het huis, dat ook wel met de oude naam „het huis van Etten” werd aangeduid.

¹⁰ Taxandria 30 (1923), p. 102-103.

¹¹ Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht, 59 (1935), p. 108.

¹² ARA Brussel, Archief Jez., VI. Prov. 470; ABB, Archief Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, memoriale 2.108.81.

¹³ Jb. Oranjeboom 21 (1968), p. 67.

¹⁴ In mei 1676 wordt voor de laatste maal de huur betaald, ABB III 35, rekening kerkeraad 1674—1676.

¹⁵ Taxandria 30 (1923), p. 102.

¹⁶ ABB III 34, nr. 68.

¹⁷ ABB III 4, K.

¹⁸ ABB III 35, rekening kerkeraad 1679—1682.

¹⁹ De „geestelijke dochters” zijn dezelfde figuren die elders „klopjes” en (ook in Breda) „kwezels” worden genoemd: ongehuwde vrouwen die een eenvoudige gelofte van zuiverheid hadden afgelegd en zich graag in dienst stelden van zielzorg en eredienst.

²⁰ ABB III 4, K.

²¹ ARA Brussel, Archief Jez., VI. Prov. 1386, nr. 22.

²² Jb. Oranjeboom 21 (1968), p. 74 vlg.

²³ ABB III 34, nr. 67; zie hieronder aantekening 26.

²⁴ ABB III 4, K.

²⁵ ABB III 3, J.

²⁶ ABB III 34, nr. 67. Het verslag van de gebeurtenissen dat de vervanger van

Balliquez, pater J. van Blerick (doorgaans spelt hij zijn naam: Ablerick) heeft opgesteld, luidt als volgt: „... p. De Vroom niettegestaende belast was met te geven de meditatie van den Vasten, is ... vrijdagh savonts naer de meditatie noch vertrocken van Amsterdam en saterdagh savonts tot Breda aengecomen en sondagh gepredickt in de kercke van den wereltlijken pastor, op het evangelie van den derden sondagh op die woorden „omne regnum in se divisum desolabitur”, op het bondighste aenprekende de vereeninge van de verdeelde gemeente. Maer sonder profijt. De vrucht van dit sermoon was, dat p. De Vroom, aen tafel sittende, ontongh eenen brief met desen inhoud: „pater Cornelis, naer desen middagh vertreckt Anna de Backer met haer bierscuyt op Amsterdam, vertreckt mede oft wij sullen u witten”. P. de Vroom siende alle dese hertneckicheden en daervan kennisse gegeven hebbende aen den provincial, is wederom vertrocken, p. Ablerick ... vertroostende en beclagende, maer hem biddende dat hij tot paeschen sou willen patientie hebben met de diensten waer te nemen, hem belovende dat hij naer paeschen sou verlost worden. Ick sou heele historien conen scrijven van alle die bedroefde voorvallen die daer op gevolgt sijn. Daerentussen cregen wij het geluck van de aencomste van sijn excellentie Webbenom, gouverneur deser stede, die van dit tumult onderwesen sijnde (alles was in sijn absentie gesciet, wesende tot Bambergh op sijn lantgoet) is den dagh naer sijn aencomste gecomen aen het huys van de minderbroeders, en gevraegt naer den nieuwen pater, bij hem gecomen sijnde gaf mij (sic!) dese commissie: „pater, dese kercke is op mijnen naem gebouwt en wort genoemt de kercke van den gouverneur. Bij soo verre UE niet uytwerckt bij den provinciaal dat die met het bordeken onwettigh staen, dat laten, en die wederom laten staan die het eigentlijck toestaet, soo is het beter, dat, gelijk men eenen rotten arm (sunt propria verba) afzet om het heel lichaam te salveren, dat de minderbroeders van sijn (?) vertrecken en de kercke gesloten worde”. Waerop ick sijn excellentie versoecht mij dat mandement in scrift te geven om meer klem bij de provinciael te hebben. Dat gedaen is en daerop is de stilte gevolgt. Die kerckmeesters die hun aengematigt hadde met het bordeken te staen, hebben dat wederom overgegeven aen die wettigh daer voor dese mede gestaen hadde en soo is de voorige ruste wederom beginnen alleenskens wederom te comen. Hier mede had p. Ablerick de gunste van den gouverneur gewonnen, die aen hem p. Ablerick alle behulpsaemheijt heeft betoont en willen toonen aen alle de werelt, en heeft op den Witten Donderdagh aen p. Ablerick gebiecht en uyt sijn handen de paeschelijcke Communie ontfangen. De Heeren van den kerckernaede dit merkende, hebben aenstonds twee gedeputeerde naer Sijn Hooghw^t gesonden hem versoeckende om p. Ablerick nu voor vast aen te stellen tot hunnen pastor. Sijn Eerw. heeft hun geantwoort: „Ick heb u pater Ablerick tot uwen pastor gesonden en hij sal uwen pastor blijven”. Over pater De Vroom zie: J. B. Krüger, Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom van Breda IV, p. 192-194.

²⁷ ABB III 35, rekening kerkeraad 1670—1673.

²⁸ ABB III 35, rekening kerkeraad 1674—1676.

²⁹ ABB III 34, nr. 75.

³⁰ ABB III 4, P.

³¹ ABB III 34, nr. 75.

³² ABB Archief Sint-Barbara, manuale 2.108.771, p. 2; J. Kalf, De monumenten in de voormalige baronie van Breda, Utrecht 1912, p. 158-159; J. F. Corstens, Bredaniana I, p. 1 en p. 46.

³³ ABB III 36, rekening kerkeraad 1711—1713.

³⁴ A. J. van der Aa, Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omstreken, Gorinchem 1845, p. 48-49; Krüger, a.w. III, p. 214.

³⁵ Jb. Oranjeboom 17 (1964), p. 58. Twee kinderen van De Cock werden in 1694

- en 1696 te Breda gedoopt: GAB DTB 20, p. 3 en p. 15.
- ³⁶ ABB, Archief Sint-Barbara, manuale 2.108.771, p. 12.
- ³⁷ Jb. Oranjeboom 18 (1965), p. 155 vlg.
- ³⁸ ABB III 34, nr. 75.
- ³⁹ ABB III 35, rekening kerkeraad 1674—1676.
- ⁴⁰ ABB Archief Sint-Barbara 2.411.432.
- ⁴¹ ABB III 34, nr. 77; *ibid.* Archief Sint-Antonius 3.628.311.4; *ibid.* III 35, rekening kerkeraad 1720—1722; 1731—1735. Over Jacobus Zeemans: M. A. Vente, *Het orgel in de Grote of O. L. Vrouwekerk te Breda, Het Orgel 65* (1969), p. 195 vlg.
- ⁴² ABB III 35, rekening kerkeraad 1674—1676.
- ⁴³ Krüger, a.w. III, p. 210.
- ⁴⁴ Archief Sint-Antoniusparochie Breda, notulen kerkbestuur 1817—1873, p. 33; ABB Archief Sint-Antonius 3.628.3. De tekeningen begeleidden een rekwest van de kerkeraad aan de Staten-Generaal uit 1762: ARA 's-Gravenhage, Staten-Generaal 7864.
- ⁴⁵ Jacob Campo Weyerman, *De levens-beschrijvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen* III, p. 291; IV, p. 382.
- ⁴⁶ ABB III 35, rekening kerkeraad 1691—1698; *ibid.* III 34, nr. 77.
- ⁴⁷ Resolutie Staten-Generaal van 19 juli 1730, Wiltens, *Kerkelijk Placaatboek II, 's-Gravenhage 1735*, p. 543 vlg.
- ⁴⁸ ABB III 4, S, nr. 24; *ibid.* Archief Sint-Antonius 3.628.311.
- ⁴⁹ ARA 's-Gravenhage, Staten-Generaal 7864. Dat voor de restauratie van de kerk in de Nieuwstraat tevoren verlof werd gevraagd en niet voor de bouw van de kerken in de Brugstraat en de Waterstraat, hangt samen met de resolutie der Staten-Generaal van 5 maart 1721, waarin een dergelijke voorafgaande goedkeuring voor het eerst geëist werd. Zie hierover: P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* III, Hilversum 1968, p. 80 vlg.
- ⁵⁰ Dit blijkt uit een 19e eeuwse plattegrond in de topografische atlas van het Bredase gemeentearchief. (afb. 5).
- ⁵¹ Jb. Oranjeboom 21 (1968), p. 81 vlg.
- ⁵² ARA 's-Gravenhage, Nassaudomeinarchief 1078, f. 281 vlg.
- ⁵³ ARA 's-Gravenhage, Nassaudomeinarchief 1078, f. 292 vlg.; GAB H 123, 24 augustus 1716; ABB III 34, nr. 76.
- ⁵⁴ ABB III 36, rekening kerkeraad 1716—1717.
- ⁵⁵ ABB III 34, nr. 76. In het boekje „Herinnering aan de parochie van Maria Hemelvaart te Breda”, p. 6 heb ik door het verwaarlozen van een tweede afrekening ten onrechte als bouwkosten 4200 gulden opgegeven.
- ⁵⁶ ABB III 34, nr. 76.
- ⁵⁷ ABB III 36, rekening kerkeraad 1722—1724.
- ⁵⁸ ABB III 34, nr. 76; *ibid.* III 36, rekening kerkeraad 1726—1730; GAB H 126, 10 augustus 1725.
- ⁵⁹ a.w., p. 51.
- ⁶⁰ ABB III 34, nr. 72.
- ⁶¹ ABB Archief Sint-Antonius 3.628.311.4; *ibid.* III 34, nr. 77.
- ⁶² ABB III 34, nr. 76.
- ⁶³ Van der Aa, a.w., p. 50.
- ⁶⁴ t.a.p.
- ⁶⁵ ABB Archief Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, memoriale 2.108.81, p. 63-64.